

Češki putopisni tekstovi o Kraljevini Dalmaciji

Putopisna književnost činila je značajan dio češke književne kulture 19. stoljeća. Ova bi se tvrdnja mogla činiti neopravdanom kad bismo je htjeli potkrijepiti pozivanjem na kompendije iz povijesti češke književnosti napisane od 19. stoljeća do danas, no ako počnemo analizirati češku periodiku 19. stoljeća i nakladničku produkciju tog razdoblja, pojavljuje se drugačija perspektiva. Niz časopisa ne samo da je u izobilju objavljivao putopisnu literaturu, već su neki od njih imali i rubrike izravno namijenjene putopisima ili je razlog za njihovo osnivanje bila upravo namjera objavljivanja putopisne književnosti (npr. *Česká wčela*, *Světazor*, *Poutník* i dr.).¹ Primjer knjižnog nakladništva može biti primjerice dugogodišnja djelatnost moravskog izdavača Josefa Jiříja Trasslera (1759–1816) koja je započela u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća. Trassler je objavljivao i tiskao knjige na njemačkom i češkom jeziku, a putopisna literatura činila je značajan dio njegove nakladničke djelatnosti. Među čitaocima omiljenu i opsežnu zbirku putopisa u 34 sveska *Sammlung der besten Reisebeschreibungen* izdavao je od 1784. do 1789. godine u Opavi, a zatim u Brnu. Putopisna književnost bila je zastupljena i u *Českoj expediciji* Václava Matěja Krameriusa (1753–1808), prvoj češkoj nakladničkoj kući (osnovanoj 1790), koja je objavljivala knjige isključivo na češkom jeziku.

Vjerojatno bismo pronašli više razloga zašto se putopisnim tekstovima u povijesti češke književnosti nije pridavala veća pozornost, no jedan od njih je nedvojbeno dominantan: određujućim kriterijem za procjenu kvalitete i selekciju književnih tekstova u 20. stoljeću jednoznačno je postala umjetnička vrijednost koja je ujedno postala i kriterij odabira za očuvanje tekstova u našem kulturnom pamćenju.

Putopisni tekstovi bili su zastupljeni u kompendijima iz povijesti češke književnosti posebice u onim poglavljima koja su se bavila razdobljem od početaka češke književnosti upravo do 19. stoljeća i

u kojima se o književnosti govorilo bez izravne veze s umjetničkom vrijednošću. Među putopisima koji su uvršteni u korpus tekstova koji tvore češku književnu tradiciju nećemo pronaći niti jedan tekst koji bi zabilježio putovanje u Dalmaciju kao zemlju odredišta ili barem putovanje kroz Dalmaciju u druge zemlje. Unatoč tome, prvi spomeni Dalmacije pojavljuju se već u najstarijim putopisnim tekstovima čeških putnika iz 15. stoljeća. Međutim, nitko od ovih putnika, s iznimkom Jana Hasištejnskog iz Lobkovic, nije stupio na dalmatinsko tlo.

Razlog iz kojeg već u ovim putopisima susrećemo prve prikaze Dalmacije ne iznenađuje. Uz dalmatinsku obalu vodila je jedna od mogućih ruta kojom su češki putnici putovali u Svetu Zemlju (ili se vraćali iz nje). Ako bi putovali brodom iz Venecije, mogli su ploviti duž zapadne obale Jadranskog mora ili pokraj obale Dalmacije. Dalmaciju su tada vidjeli samo s veće ili manje udaljenosti s brodske palube.

NAJSTARIJI PRIKAZI „DALMACIJE“ U ČEŠKIM PUTOPISIMA NASTALIMA U RAZDOBLJU DO 19. STOLJEĆA

Prvi prikaz Dalmacije u putopisnim tekstovima čeških putnika prisutan je u putopisu napisanom na latinskom jeziku prvostupnika praškog sveučilišta i utrakvističkog svećenika Martina Křivoústog *Cesta z Čech do Jeruzaléma kněze Martina Bakaláře (Putovanje svećenika Martina Prvostupnika iz Češke u Jeruzalem)*. Iz podatka *ante quem* sadržanog u latinskom rukopisu koji zvuči „In die Benedicti 1477“, te iz drugih vremenskih odrednica iz putopisa može se odrediti vrijeme kad je autor krenuo u Jeruzalem. To je vjerojatno bilo 1475. godine (usp. Kolár, 1984: 69). Sačuvani prijepis češkog prijevoda potječe iz 1573. godine, dok je češki prijevod vjerojatno nastao nedugo nakon latinskog originala² i bitan je bohemistički pisani spomenik.

¹ Autor ovog teksta je voditelj projekta u čijem okviru nastaje popis putopisnih tekstova o europskim zemaljama tijekom tzv. dugog 19. stoljeća objavljenih na češkom jeziku u časopisima. Iako popis još nije dovršen, već sada sadrži 920 stavki i na raspolaganju je na web stranicama: cvc.upol.cz/databaze.

² Prijepis je napravljen iz rukopisa pisanog na češkom iz 1490. godine (Kolár, 1984: 68).

Martin Křivoústý iskoristio je za put u Jeruzalem brodsku rutu duž zapadne obale Jadrana i iz Taranta je prešao na Krf tako da je oplovio Dalmaciju, ali vraćao se brodom koji je plovio na sjever uz istočnu obalu Jadranskog mora. Na samom kraju putopisa izvještava da je plovio desno od „slavenske zemlje“, imajući na umu Dalmaciju, u kojoj su „lijepi gradovi“, „puno dobrog grožđa“, „jeftina roba“, „razvijena trgovina“ i „jednostavni ljudi“ („kao ovce“ u usporedbi s Vlasima).³

Nepunih dvadeset godina nakon Martina Křivoústog krenuo je na put u Svetu Zemlju Jan Hasištejnský iz Lobkovica, češki plemić koji je bio u službi kralja Vladislava II. Jagelovića. Njegov putopis *Putování léta Páně 1493 k božimu hrobu vykonané (Hodočašće na Božji grob izvršeno godine Gospodnje 1493, 1505)*, koji je napisao za pouku vlastitim potomcima, prvi put objavio je tek 1834. godine František Ladislav Čelakovský u časopisu *Česká věla*.

Jan Hasištejnský je 1. lipnja 1493. godine isplovio iz Venecije kamo je stigao iz Češke 5. svibnja preko Bavorske, Innsbrucka i prijevoja Brenner. Za razliku od svog prethodnika prema Palestini je krenuo duž istočne obale Jadrana. Budući da je brod kojim je plovio pristao na nekoliko mjesta na dalmatinskoj obali, putnici⁴ su imali mogućnost iskrcati se na kopno, pa je Jan Hasištejnský prvi češki putnik čiji je putopis sa zapisom o posjetu Dalmaciji sačuvan.

Autor putopisa proveo je 7.–8. lipnja 1493. godine u Zadru, od 9. do 10. lipnja bio je u Hvaru na istoimenom otoku, a 12.–13. lipnja posjetio je Dubrovnik. U povratku su zaustavljanja bila kratka: 20. rujna brod kojim je plovio bio je usidren kod Hvara, 21. rujna kod Šolte, 23. rujna kod Zadra, 28. rujna brod je stigao u Poreč, a dan kasnije u Novi-grad iz kojeg je Jan Hasištejnský krenuo na posljednju dionicu pomorskog puta do Venecije u koju je uspješno doplovio 30. rujna. Putopis (odnosno prva tri dijela) napisao je više od 10 godina nakon putovanja, vjerojatno 1505. godine (četvrti dio nastao je nekoliko godina kasnije).

Autor putopisa prilikom putovanja dalmatinskim vodama i tijekom kraćih zaustavljanja u Dalmaciji najviše pozornosti posvećuje sakralnim arhitektonskim spomenicima, odnosno crkvama i samostanima.⁵ Navodi imena nekih od njih, neke i opisuje

³ Točna formulacija glasi: „Od Torsa [Krf] odmaknuvši se od Napulija [Napulja] i ostavivši ga s lijeve strane plovili smo desno od slavenske zemlje, u kojoj su također lijepi gradovi i veliko obilje dobrog grožđa i jeftino trgovanje i narod je jednostavan kao ovce u usporedbi s Vlasima, a sve hrane ima i dobrog trgovanja u svim slavenskim gradovima. A onda kući, odnosno u Bohemiju. Amen“ (Martin Křivoústý, 1984: 89).

⁴ Jana Hasištejnskog su na putu u Svetu Zemlju pratili Jetřich iz Gutštejna i Janov kuhar Blažek (Borovička, 2010: 104).

⁵ Spominje da u Zadru djeluje nadbiskup, isto kao kad piše o posjetu Dubrovniku.

uključujući interijer. Već prilikom zaustavljanja u Zadru (koristi „vlaški“ naziv Zara ili „slavenski“ Jadro) opisuje interijer crkve sv. Šimuna, a osobito vrlo detaljno samu škrinju i tijelo sv. Šimuna⁶ koje leži u njoj. Navodi predaju o tome kako je Šimunovo tijelo dospjelo u Zadar oslanjajući se na pripovijedanje tamošnjeg svećenika. Navodi još nekoliko takvih priča vezanih uz neka od mjesta koje je čuo tijekom posjeta tim mjestima ili tijekom plovidbe. Spominje i imena mnogih otoka pokraj kojih su plovili: Zansago (Susak), Osero (Lošinj), Seva (Silba), Melada (Molat), insula Svatého Michala (Ugljan), Lezyna (Hvar), Kurczula (Korčula), Melida (Mljet), Demezo (Šipán), insula svatého Ondřeje (otočić Sveti Andrija) i nazive gradova koje nisu posjetili: Sybenygo (Šibenik), Sipalato (Split) i Trau (Trogir), kao i gorje Sambuczella (Pelješac).

Jan Hasištejnský naziva Dalmacijom područje uz more od Pule sve do Dubrovnika: „I sve te planine i taj kraj od gore spomenutog mjesta koje zovu Pola [Pula] sve do Raguze [Dubrovnika], sve se zove Dalmacija“ (Jan Hasištejnský, 1902: 22). Dalmatinski krajolik uglavnom opisuje kao planinski i stjenovit, osobito kad se radi o otocima, rijetko spominje vinograde i žitna polja. O Hvaru je napisao da nije plodan i zato stanovnici žive od trgovine, ali primjećuje da tamo raste puno mirisnih začina. Samo o području oko Zadra (naziva ga „Slovansko“ a također „Charváty“; 1902: 20) bilježi da je bogato grožđem, smokvama i bademima.

Zadivljeno pripovijeda o masivnim dubrovačkim zidinama koje su, prema njegovim riječima, potrebne za zaštitu gradskog stanovništva od moguće turske opasnosti. No, svjestan je i da je stanovništvo Dubrovnika od turske ekspanzije bilo zaštićeno prije svega carinama koje je Dubrovačka Republika u to vrijeme plaćala Osmanskom Carstvu. Jan Hasištejnský također izvještava da se svakodnevni život u Dubrovniku odvijao u skladu Dubrovčana s turskim trgovcima koji su često dolazili u grad: „A turski seljaci su skoro svaki dan ovdje u Raguzi sa žitom koje na sajam nose magarci. I ovdje kupuju, što im treba“ (1902: 24).

Jan Hasištejnský posvećuje vrlo malo pažnje ljudima. Tek u vezi s više puta spomenutom turskom prijetnjom spominje da su u „Charvátima“ ljudi „čisti i hrabri“ (1902: 20). Putopis ne daje nikakve podatke o fizičkom izgledu, odjeći, svakodnevnim aktivnostima ili običajima stanovnika Dalmacije. Ipak, navodi da u cijeloj Dalmaciji slavenski jezik prevladava nad talijanskim, ali pri svakom zaustavljanju ne zaboravlja spomenuti (često netočno) da otok ili grad pripada Mlečanima.

Još jedan od putnika koji je duž dalmatinske obale plovio u Svetu Zemlju bio je Oldřich Prefát iz

⁶ Šimun je prema legendi izveo obrezivanje Isusa Krista.

Vlkanova, a njegov putopis poznat je pod nazivom *Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do Palestiny, tj. do krajiny někdy židovské, země svatě, do města Jeruzaléma k Božjemu hrobu (Putovanje od Praga do Venecije a otuda morem sve do Palestine, tj. do kraja nekoč židovskog, zemlje svete, do grada Jeruzalema na Božji grob, 1563)*. Međutim, autor ovog putopisa nije posjetio Dalmaciju, već je samo dvaput prolazio uz dalmatinsku obalu na putu do Jeruzalema i natrag. Pogled Oldřicha Prefáta na Dalmaciju je stoga samo panoramski, s brodske palube: „I tako smo cijeli dan putovali sa svih šest jedara i nije se vidjelo ništa osim neba i mora; putovali smo morem koje zovu mare Adriaticum“ (Oldřich Prefát, 1947: 51). Oldřich Prefát najprije je plovio brodom pokraj Dalmacije sa sjevera na jug u srpnju 1546. godine, dok se u prosincu 1546. vraćao s juga na sjever. Prvo putovanje proteklo je glatko i brzo, ali prilikom povratka trgovački brod Liona, na kojem je plovio, zahvatila je oluja upravo na području južnodalmatinskih otoka, tako da je puna četiri dana plovio oko dalmatinskih otoka i obale.

Informacije o području Dalmacije koje je iznio u putopisu Oldřich Prefát dobio je tijekom putovanja od vodiča, „piota“ („piota mi je rekao“, „piota mi je pokazivao“), kao što nekoliko puta navodi. Njegovo pripovijedanje o plovidbi dalmatinskim akvatorijem sastoji se uglavnom od općih podataka o „promatranom“ s brodske palube (klimatski i morski uvjeti, morfologija otoka i obale) te nabiranja otoka i manjim dijelom gradova pokraj kojih plovi brod, koje je dopunjeno sažetim podacima o nastanjenosti i vlasništvu otoka:

U subotu ujutro oko doručka plovili smo uz prilično dobar vjetar pokraj nekog malog otoka u moru (vlaški nazvan Sanct Andrea). Rekao mi je piota, odnosno naš vođa puta, da na tom pustom otoku nitko ne živi osim dva redovnika ili pustinjaka i da je u posjedu Mlečana. (1947: 51)

Osim otoka Sanct Andrea (Svetac) spominje i otoke Lisa/Issa (Vis), Bozo (Biševo), Kassa/Casa (Sušac), Agusta (Lastovo), Cursula/Corcira Nigra (Korčula).

Budući da Oldřich Prefát nije stupio na dalmatinsku obalu i u putopisu navodi samo podatke o Dalmaciji koje je saznao tijekom putovanja, iz njegova teksta ne doznajemo ništa o stanovnicima Dalmacije. Jedina živa bića koja je vidio na putovanju dalmatinskim područjem bili su dupini koje su na svom putovanju primijetili i Jan Hasištejnský i drugi putopisci.

Iz sljedećih odlomaka jasno je da je Oldřich Prefát razlikovao „zemlju dalmatinsku“ i „slavensku“ (tzv. „Slavoniju“, kako se nazivalo područje Dalmatinske zagore):

U nedjelju ujutro, 12. prosinca, puhao nam je dobar vjetar, i uvijek smo vidjeli kopno Albanije s desne strane, plovili smo nedaleko od nje, na lijevoj strani

ništa osim neba i mora. Oko ručka ugledali smo daleko ispred sebe s desne strane planine i vrhunce visoko iznad zemlje koju na vlaškom nazivaju Sclauonia, na češkom Slavenska zemlja. S dobrim vjetrom otprilike u vrijeme večernje molitve približili smo se kopnu i gorama Slavenskim koje su nam bile na moru s desne strane; i ovdje mi je piota pokazao mjesto gdje pod gorama leži uz more slavan i silan grad koji se zove Ragus, a pod vlašću je mletačkoga gospodara; nalazi se između Slavenske zemlje i Albanije. (1947: 323–324)

I još:

U mjesecu prosincu, dana 15. u srijedu ujutro, još uvijek je trajao taj dobar vjetar i vidjela se zemlja s desne strane, dio Slavenske i dio zvan Delmacia ili Dalmatinska zemlja. Oko doručka naš piota nam je pokazao položaj gdje leži znameniti grad koji se na vlaškom zove Zara [Zadar] i koji je glavni grad Dalmatinske zemlje, a sada pripada Mletačkom gospodaru, nalazi se po moru 200 vlaških milja od Venecije morem, a naših čeških 40. I tako smo do večeri plovili po tom dobrom vjetru, stalno videći na desnoj strani Dalmatinsku zemlju, na lijevoj ništa osim neba i mora. (1947: 335)

Iz navedenih odlomaka jasno je da Oldřich Prefát – iako se za njegov putopis zna da je provjeravao podatke i trudio se biti točan – nije bio dobro upoznat s političko-upravnom organizacijom na dalmatinskom području. U vrijeme njegova putovanja Dubrovnik je bio središte tadašnje samoupravne Republicca di Ragusa, koja se zasigurno nije mogla smatrati „posjedom Mletaka“. Naprotiv, odnosi Dubrovačke Republike s tadašnjom Mletačkom Republikom bili su prilično napeti.

Pola stoljeća kasnije (1598) krenuo je u Svetu Zemlju iz Venecije po Jadranskom moru još jedan češki plemić, Kryštof Harant iz Polžica i Bezdružica. O svom putovanju napisao je putopis pod nazivom *Cesta z království českého do města Benátek, odtud do Země svatě, země Judské a dále do Egypta (Putovaje iz Kraljevine Bohemije u grad Veneciju, odatle u Svetu Zemlju, zemlju Judejsku i dalje u Egipat, 1608)*. Kryštof Harant vrlo se pažljivo pripremao za svoje putovanje, a poznao je i putopis svog prethodnika Oldřicha Prefáta iz Vlkanova (Borovička, 2010: 119, 124). Ipak, ni on nije posjetio Dalmaciju. Plovio je iz Venecije morem duž talijanske obale, a od Apulije je brod išao prema otoku Krfu. Kad prvi put u putopisu izvještava o Dalmaciji, to nije rezultat njegovih vlastitih zapažanja, nego njegovih znanja stečenih tijekom pripremnog studija za putovanje ili kasnije tijekom pisanja putopisa:

Nasuprot toga otoka završava zemlja od davnina zvana *Illiricum* (...) Sadrži u sebi *Dalmaciju, Liburniju* odnosno *Croatiju*, općenito *contrada di Zara; Slavoniju*, slavenska zemlja, od slavenskoga naroda, od kojega potječe češka nacija i jezik; znameniti plodni krajevi, gradovi, luke, mnogi uzneseniji

u davno nego u naše doba. (...) U to vrijeme prednjači jedan grad u *Slavoniji*, zvan *Ragusium*, inače *Ragusi*, a od Turaka *Dobrovicha*, koji je velik i čvrst, a za luku u trgovanju i trgovini među vodećim gradovima trgovaca nije zadnji. Do danas ima svoju slobodu, a jest njegova slobodna *respublica* na način Mlečana. Ali zbog moći i bliskog susjedstva Turčina, koji mu je oduzeo sve zemlje i posjede, te ga prisililo da mu od ostatka koji ima mora davati 14.000 dukata godišnje, udaljio se od svoje prvobitne slave; međutim još nikada nije pao pod njegovu vlast, a kršćanskim brodovima u tom kraju ostaje sigurno utočište. (Kryštof Harant, 1854: 56)

Na povratku je plovio uz istočnu obalu Jadranskog mora i vlastitim očima mogao je promatrati Dalmaciju:

U ponedjeljak, 21., na dan apostola Svetog Tome, ujutro nas je poslužio isti dobar vjetar, nakon čega smo ploveći vidjeli s desne strane zemlje Slavonske i dijelom Dalmatinske; kao i njihove visoke planine na kojima je već ležalo mnogo snijega. (1855: 262)

Međutim, time završava njegovo promatranje. Njegov brod plovio je dalmatinskim akvatorijem između 21. i 24. prosinca 1598. godine po dosta nepovoljnom vremenu (hladno, vjetrovito i vlažno podneblje, nemirno more), o čemu Kryštof Harant izvještava umjesto promatranja dalmatinskog obalnog ili otočnog krajolika.

Ako je postojao ili postoji neki putopis iz 17. i 18. stoljeća koji je napisao češki putnik i koji bi opisivao putovanje u Dalmaciju ili barem uz dalmatinske obale, onda nije sačuvan ili nije poznat. Putopisi, posebice putopisni dnevnik čeških putnika, koji su nastajali tijekom ova dva stoljeća, pisani su uglavnom na latinskom ili njemačkom jeziku i izvještavaju uglavnom o putovanjima po zapadnoeuropskim zemljama (osobito Italiji, Francuskoj, Španjolskoj, Njemačkoj i Engleskoj).⁷ Uglavnom su

⁷ Prema ovim putopisima najbliže dalmatinskom području bio je Šimon Alois Tudecius de Monte Galea, kasniji dekan Medicinskog fakulteta u Pragu, koji je poduzeo nekoliko putovanja u godinama 1656–1659. Na jednom od njih sudjelovao je u službi papinske vojske u borbama protiv Turaka u Sredozemlju: „htio sam i dalje upoznavati svijet. Pričekao sam priliku otputovati s papinskim galijama koje su svake godine bile poslone u Grčku kako bi pomogle Mlečanima protiv najvećeg neprijatelja Kristova imena, a osobito zato što sam ovdje sreo nekoliko poznanika koji su bili istog mišljenja“ (cit. prema Binková – Polišínský, 1989: 227). U putopisu napisanom na njemačkom i koji dosad nije, osim odabranog dijela, preveden na češki, navodi da su „doplovili do tvrđave nazvane Barcha [Parga] koja leži na albanskom kopnu i bila je pod opsadom Turaka. Doplovile su i dvije galije, jedna galijaca i deset čamac sa zalihama hrane i streljiva. Kad su Turci vidjeli da dolazi pojačanje, brzo su se povukli i odustali od opsade. 18. [kolovoza 1657] istog plovili smo dalje prema Krfu gdje su nas s utvrde pozdravili svim topovima; i mi smo jednako odgovorili gradu. Nakon posjeta gradu i osvježjenja podigli smo sidra i doplovili 20. do Madonne di Gasopo, tamo smo proveli dan i također se poklonili našoj dragoj Djevici Mariji. 21. smo krenuli i plovili iz

to zapisi s tzv. velikih putovanja (Grand Tour) kojima su mladi plemići završavali svoje školovanje. Poznati su i putopisni tekstovi s prekomorskih putovanja, ali i s putovanja u Moskvu i Kinu. Većina ovih putopisnih tekstova još uvijek ostaje u rukopisnoj ostavštini i nikada nije objavljena, osim odabranih odlomaka (Binková – Polišínský 1989).

ČEŠKI PUTOPISI O KRALJEVINI DALMACIJI

Prvi putopisni tekstovi napisani o Dalmaciji dakle potječu tek iz 19. stoljeća kada je dalmatinsko područje, kao pokrajina Austrijske Monarhije, ujedinjeno pod nazivom Kraljevina Dalmacija. Autori ovih putopisa bili su češki pisci, novinari, znanstvenici ili pustolovi koji su se trudili tadašnjem češkom društvu prenijeti autentične doživljaje i spoznaje koje su stekli prilikom obilaska Dalmacije. Posredstvom njihovih tekstova možemo pratiti kako se u češkoj sredini formira svijest o kulturno, nacionalno i vjerski raznolikim stanovnicima Dalmacije, o njihovim običajima i kulturi te o dalmatinskoj prirodi 19. stoljeća.

U 19. stoljeću putopisni tekstovi imali su važnu ulogu: bili su posrednici – „mediji“ – izravnog kontakta s različitim narodima i njihovim kulturama, običajima, jezicima itd. U današnje vrijeme preplavljeno medijskim slikama koje na nas nasreću iz svih krajeva svijeta, čak i onih najudaljenijih, prilično je to teško zamisliti, ali čovjek 19. stoljeća stvarao je sliku o drugim zemljama – „tuđini“ i „tuđincima“ – upravo pod utjecajem putopisne književnosti za koju se činilo da nudi autentična iskustva i spoznaje.

Iako su se putovanja u inozemstvo u 19. stoljeću znatno intenzivirala, još ni izdaleka nije riječ o razvoju putovanja u smislu masovnog turizma. Putovanje radi stjecanja znanja – bez obzira na to je li motivacija bila istraživanje ili želja za pustolovinama i doživljajima – bilo je u domeni tadašnjih obrazovanih ljudi (istraživača i učitelja), putnika-pustolova i imućnijih ljudi. Naravno, ovako definirane skupine ne mogu se strogo podijeliti u tri zasebna skupa, već se naprotiv često preklapaju: na primjer, mogli su to biti istraživači avanturističkog duha koje financira neka institucija ili osobe s vlastitim financijskim sredstvima koje su žudjele za znanjem i slično. Ponekad su, međutim, putovanja po stranim zemljama imala i druge motive i razloge, poput posla (ali ne istraživačkog) kao što je administrativna ili vojna služba, odnosno obiteljski poslovi i dr. Vrlo pojednostavljeno ipak možemo reći da su putovali prije svega ljudi koji su iz nekog razloga čeznuli za putovanjima po stranim zemljama

Grčke u Italiju, 26. istog doplovili smo do Napuljskog Kraljevstva“ (1989: 241–242). Iako je Tudecius bio vrlo blizu Dalmaciji, u svom putopisu nije ju spomenuo.

i uspjeli su osigurati financiranje putovanja, bilo iz vlastitih ili na drugi način stečenih sredstava.

Također bi bilo moguće identificirati omiljena odredišta čeških putnika poput švicarskih Alpa, talijanske rivijere, nekih europskih metropola poput Pariza, Rima itd. Dalmacija je češkim putnicima postala omiljeno područje tek početkom 20. stoljeća. U 19. stoljeću predstavljala je češkom društvu gotovo nepoznat i neistražen teritorij, doslovno je bila *terra incognita*, zemlja koja je bila teško dostupna, zaostala i često povezivana s nestabilnošću i opasnošću. Čak i na samom kraju 19. stoljeća češki svećenik i političar František Reyl započeo je svoje „Putovanje po Dalmaciji“ („Cesta po Dalmácii“) uvodnim riječima: „Moje crtice namjera jest skrenuti pozornost češkoga putničkoga svijeta prema kraju u koji češka noga rijetko kad pođe iskati zabavu, mnijem time Dalmaciju“ (Reyl, 1897: 661).

Vrlo mala neposredna saznanja češkog stanovništva postupno počinje prekrivati „slika“ Dalmacije koja se u velikoj mjeri oblikuje upravo putopisnim tekstovima koji su od tridesetih godina 19. stoljeća objavljavani u novonastalim češkim novinama i stručnim ili kulturnim časopisima. Isprva su to bila pisma prvenstveno upućena određenim privatnim primateljima, ali su prilagođena za objavljivanje ili izdavanje, ili su to bila pisma napisana izravno u svrhu objavljivanja. Kasnije se pojavljuju različiti putopisni tekstovi proizašli iz proučavanja ili istraživanja, manji putopisni prikazi i opsežniji putopisi koji su, osim zabilježenih saznanja i iskustava, dopunjeni povijesnim, etnografskim, zemljopisnim, prirodoslovnim ili književnim i kulturno-povijesnim podacima.

Ukupno gledano malen, ali osobito tijekom druge polovice 19. stoljeća rastući broj putopisnih tekstova o Dalmaciji, odgovara rijetkim, ali sve češćim posjetima čeških putnika i sve većem broju periodičkog tiska. Već krajem 19. stoljeća počinju se organizirati grupna putovanja i obilasci na području Dalmacije, a u prva dva desetljeća 20. stoljeća možemo govoriti o relativno (u to vrijeme) intenzivnom češkom turizmu u Dalmaciji.

Tijekom tzv. dugog 19. stoljeća Kraljevina Dalmacija počela je biti privlačna češkim putnicima iz nekoliko razloga, od kojih su se neki nadopunjavali, a neki su i protuslovni: a) Dalmacija je, jednako kao i Češka, bila dio Austrijske Monarhije, dakle, bila je nepoznata, drugačija, ali u poznatim okvirima; b) u usporedbi s češkim zemljama tada je to bila civilizacijski zaostala zemlja, ali imala je drevne spomenike i povijest; c) sveslavenski naponi doveli su do zbližavanja slavenskih naroda koji su živjeli u Austrijskoj Monarhiji, što je uključivalo i Hrvate u Dalmaciji; d) na području Dalmacije bilo je moguće komunicirati na slavenskom jeziku; e) Kraljevina Dalmacija bila je vrlo specifičan talijansko-slavensko-austrijski „melting pot“, a uz to smještena je u neposrednoj blizini utjecaja Osman-

skog Carstva; f) Dalmacija je bila rimokatolički teritorij; g) bilo je to područje uz more i stoga privlačno stanovnicima jedne kopnene zemlje; h) Dalmacija je bila zanimljiva i sa prirodoslovnog stajališta (geološkog, zoološkog, botaničkog).

U pismu Viléma Dušana Lambla, koje je napisao 5. kolovoza 1849. godine nakon dolaska u Split, neki od ovih razloga i motivacija za posjet Dalmaciji navode se izravno:

Nalazim se usred Dalmacije — i svog hodočasničkog cilja. Na ovoj zemlji, koja se toliko svidala carevima rimskim, mora se u zadivljenost zastati, na ovim poljima gdje je toliko naroda međusobno krv prolijevalo, čovjek se mora duboko zamisliti; i to je Solin, ništa manje slavan u povijesti Dalmacije nego u povijesti cijele južne Europe.

Ovdje se spajaju svi kontrasti kako bi načinili čudnovat kraj; azurno nebo i snažna bura – morska pučina i visoke planine – ugodnost vinograda i maslinika i užas beživotnih golih stijena – prekrasna ravnica i gole okomite padine – talijansko susjedstvo i turska blizina – rimska umjetnost i slavenska prirodnost i neporočnost – minula slava vjekova i nada novog života... Nemojte sada od mene očekivati detaljno opisivanje, za to mora doći trezveniji prozaični trenutak. (Lambl, 1849: 1065)

Značajni putopis iz Dalmacije napisao je talijanski putnik, prirodoslovac i teolog Alberto Fortis (1741–1803, pravim imenom Giovanni Battista Francesco Antonio Fortis) *Viaggio in Dalmazia (Put po Dalmaciji)* iz 1774. godine (Fortis 1884) koji je ubrzo preveden (1775) i na njemački. Za njegovo postojanje znalo se u češkoj sredini, ali očito nikada nije postao poznat široj javnosti tijekom 19. stoljeća i nikada nije preveden na češki jezik. Spomenut je u „Bibliografskom pregledu zbirki Slavenskih narodnih pjesama“ Pavela Josefa Šafaříka u *Časopisu českého Museuma* 1838. godine (Šafařík, 1838: 553), ali samo zato što je putopis sadržavao izvornu verziju pučke balade „Zalosna pjesanca plemenite Asanaginice“ koja je postala poznata kada ju je prema njemačkom prijevodu Fortisova putopisa prepjevao Johann Wolfgang Goethe i time joj osigurao pozornost tadašnjih europskih intelektualca (vidi Bílý – Černý, 1935: 302), uključujući i onih iz Češke.

U češkom njemačkom govornom okruženju mogli bismo pretpostaviti i poznavanje putopisa o Dalmaciji čiji su autori austrijski i njemački intelektualci. Međutim, u prijevodu na češki objavljen je tek 1910. godine (orig. 1909) samo putopis austrijskog pisca, dramatičara i novinara Hermanna Bahra (1863–1934) *Cesta po Dalmácii (Dalmatinsko putovanje)*, Bahr, 1910). Nijedan drugi putopisni tekst o Dalmaciji autora koji su pisali na njemačkom nije objavljen na češkom. Ni u češkoj periodici 19. stoljeća ne spominju se putopisi o Dalmaciji pisani na njemačkom jeziku, tako da je iznimka i kratki nepotpisani članak pod naslovom „Javna sigurnost u

Dalmaciji“ iz 1871. godine koji je napisan na temelju informacija iz knjige njemačkog pisca Heinricha Noë (1835–1896) *Dalmatien und seine Inselwelt nebst Wanderungen durch die Schwarzen Berge* (Dalmacija, njezini otoci i lutanja kroz Crnu Goru, 1870) iz koje navodi i neke izravne citate (vidi Anonym, 1871: 63–64).⁸

PUTOPISNA PISMA IZ KRALJEVINE DALMACIJE OBJAVLJENA NA ČEŠKOM JEZIKU U PRVOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA

Prvi putopisni tekstovi o Dalmaciji objavljeni na češkom jeziku pisma su koja je između 1827. i 1831. napisao stanoviti Eduard Griez de Ronse (1801–1855) i objavljeni su 1834. godine pod naslovom „Vyjimky z listů Eduarda Griez de Ronse, psaných z Dalmácie“ („Izvaci pisama Eduarda Griez de Ronsea napisanih iz Dalmacije“) u pet brojeva priloga *Pražských nowina* pod nazivom *Česká wčela*. Ovo su odlomci iz deset pisama koje je autor uputio svojoj majci, sestri ili prijatelju (i šogoru) Josefu Krasoslavu Chmelenskom⁹ koji je – kako doznajemo iz uredničke napomene – izvršio odabir i pripremio tekst za objavljivanje u *Českoj wčeli*. Međutim, napomena urednika ne navodi da Chmelenský ne samo da je odabrao objavljene dijelove pisama, nego ih je i preveo na češki jer je autor pisma pisao na njemačkom jeziku (Malý, 1884: 776). Dakle, autor pisama nije neki onodobni rodoljubni Čeh, nego nositelj viteškog reda i revni dužnosnik Austrijske Monarhije.

Eduard Griez temeljito se upoznao s češkom kulturom i češkim intelektualcima tijekom studija prava u Pragu. Nakon što je završio studij, Griez je započeo profesionalnu činovničku karijeru u službi Austrijske Monarhije. Od 1826. godine radio je u Dalmaciji na nekoliko mjesta i na nekoliko činovničkih položaja kao vjeran i pouzdan službenik Monarhije. Napredovao je od nižih položaja prema višima i najprije je djelovao u Zadru, od 1831. godine u Splitu, a kasnije u Kotoru. U Splitu je također radio u gimnaziji (vidi Šimunković, 2010/2011: 198, 200, 236, 238). Dalmaciju je napustio 1849. godine te je postao ministarski povjerenik u Srpskoj Vojvodini, a zatim i potpredsjednik srpsko-banatskog namjesništva u Temišvaru.

„Izvaci pisama“ bili su sastavljeni od deset Griezovih pisama, a prvi dio koji se sastoji od odlomaka iz dvaju pisama objavljen je odmah u prvom

izdanom broju *České wčele*, dakle 7. siječnja, a uslijedili su dijelovi 21. i 28. siječnja, te nakon pauze u brojevima od 1. i 8. travnja 1834. godine. Nije jasno u kojoj je mjeri Chmelenský uređivao pisma Eduarda Griezova, baš kao što ne znamo ni koliko je prepiska bila bogata, odnosno jesu li objavljeni odlomci iz pisama činili samo mali dio ukupne prepiske koja se najvjerojatnije nije sačuvala.

Iako su danas zaboravljeni, Griezovi odlomci iz pisama očito su u svoje vrijeme imali pozitivan odjek među češkim čitateljima i intelektualcima (vidi Palacký, 1834: 104). František Ladislav Čelakovský čak je Griezova pisma uvrstio u školski priručnik koji je objavio pod naslovom *Česká čitací kniha pro první a druhou gymnaziální třídu* (*Česka čitanka za prvi i drugi razred gimnazije*) u tri sveska 1851., 1852. i 1856. godine (Čelakovský 1875). Međutim, Čelakovský nije u svoju čitanku uvrstio sve dijelove Griezovih dalmatinskih pisama objavljenih u *Českoj pčeli*, nego je neke odlomke izostavio. Ti izostavljeni dijelovi su prilično znakoviti, kako s obzirom na odgojnu narav njegove publikacije, tako i s obzirom na „političku korektnost“ u odnosu prema slavenskim narodima. Jedan od izostavljenih odlomaka je, na primjer, sljedeći (iz pisma napisanog 27. rujna 1827. godine u Dubrovniku):

S Grcima su u lošim osobinama pobratimljeni Crnogorci, narod koji je osobito opasan Kotorskoj okolini. Ovi turski podanici koji se nikome ne pokoravaju žive kako im je drago i ne može ih ukrotiti niti obuzdati ni obučena vojska zbog moćnih planina i provalija koje im služe kao snažna i sigurna obrana. Sjećam se da sam negdje u zemljopisu pročitao: „Crna Gora je domovina zbog svoje hrabrosti slavni Crnogoraca.“

Ali ovim riječima ne odgovara ono što se o njima ovdje govori; oni su podmukli ubojice, ali ne i hrabri ljudi koji bi se postavili čelo o čelo, pa se tako odupiru tek kad im grmlje ili stijene pružaju zaštitu. Osobna osveta njihovo je jedino pravo i zakon, pa gotovo svake godine prelaze granicu, upadaju u sela, tjeraju stada, pale nastambe i pobjegnu prije nego što bi mogla u pomoć stići vojska. (Griez, 1834: 5)

Citiranom odlomku ipak se mora dodati da Griez u svojim sudovima uglavnom nije bio podložan stereotipima svog vremena. Na primjer, on u gore spomenutom pismu pozitivno govori o Turcima unatoč tada prevladavajućem mišljenju. U svojim pismima, gdje pripovijeda o putovanjima po Dalmaciji tijekom četverogodišnjeg razdoblja, Griez se predstavlja kao objektivni promatrač (u smislu nacionalnog karaktera) koji ipak, na temelju vlastitog iskustva, izriče i vrlo oštre sudove o osobinama, postupcima ili običajima različitih naroda.

Ostavivši po strani činjenicu da Griezova pisma imaju vrijednost već samo zato što su to prvi putopisni tekstovi o Dalmaciji objavljeni na češkom jeziku, njihov doprinos nalazi se ponajprije u Griezovom promatranju narodnih običaja, tradicija, kulture i ponašanja i specifičnih aktivnosti, više nego

⁸ Zaslugom hrvatskog istraživača Ivana Pederina imamo na raspolaganju ediciju njemačkih putopisa o Dalmaciji *Njemački putopisi po Dalmaciji* (Pederin, 1989) upravo iz razdoblja koje istražujem.

⁹ Josef Krasoslav Chmelenský bio je češki preporodni pjesnik i kritičar.

u izvještavanju o prirodnom krajoliku ili konkretnim prirodoslovnim saznanjima.

Nakon putopisnih pisama Eduarda Grieza, 1841. i 1842. godine na češkom jeziku objavljena su pisma ruskog filologa Izmaila Sreznjevskog upućena češkom preporoditelju, književniku, jezikoslovcu i povjesničaru književnosti Václavu Hanki. Izmail Ivanovič Sreznjevskij (1812–1880) bio je ruski slavist, profesor slavenske filologije na Sveučilištu u Sankt Peterburgu, čije se opsežno djelo sastoji najviše od radova iz područja slavenske filologije i povijesti književnosti. Sreznjevskij je bio u osobnom (boravio je u Pragu 1840) i pismenom kontaktu s češkim intelektualcima, između ostalog s Václavom Hankom; zahvaljujući tome imamo pisma koja sadrže i putopisni izvještaj iz Dalmacije iz ljeta 1841. godine.

Pisma poslana Václavu Hanki s putovanja na područje Hrvatske, Dalmacije i Crne Gore bila su objavljena u *Časopisu českého Museuma* 1841. i 1842. godine. Prvo od njih Sreznjevskij je pisao iz Zagreba s datumom 20. – 30. ožujka 1841. godine (Sreznjevskij 1841a), sljedeće pismo je iz Rijeke, napisano 1. lipnja 1841. (Sreznjevskij 1841b), a o Dalmaciji izvještava u pismu od 31. srpnja 1841. godine, pisanom na parobrodu Mitrowski na putu iz Zadra u Rijeku (Sreznjevskij 1841b, 1842a). Nakon toga objavljen je još 1842. godine tekst pod naslovom „Černohoří“ („Crnogorje“), koji se – prema podnaslovu – sastojao od pisama Václavu Hanki i navodi se bez datuma (Sreznjevskij 1842b).

Sreznjevskij je Hanki najvjerojatnije pisao pisma na ruskom. Ovaj zaključak temelji se na činjenici da je u to vrijeme, 10. siječnja, također napisao pismo iz Beča Františku Ladislavu Čelakovskom, a to pismo napisano je na ruskom jeziku (pretisak Sreznjevskog pisma u prepisci Čelakovskog, vidi Bílý, 1910: 564–567), a osim toga sam u svojim pismima majci spominje da je i u osobnoj komunikaciji tijekom svog boravka u Pragu komunicirao sa Šafaříkom na ruskom, a Šafařík mu se obraćao na češkom te su se razumjeli (-r-, 1892: 1). Međutim, informacije o prijevodu ili mogućim izmjenama teksta pisama koja je Sreznjevskij pisao Hanki nisu navedene ni u jednom od pisama objavljenih u *Časopisu českého Museuma*.

Slično kao pisma Eduarda Grieza de Ronsea poslana Chmelenskom i rodbini, niti pisma Sreznjevskog upućena Hanki nisu napisana na češkom, ali su objavljena na češkom jeziku, pa su tako djelomično utjecala na oblikovanje i stvaranje predodžbe češke javnosti o Dalmaciji, tamošnjoj kulturi, običajima i jezicima tamošnjih naroda te odnosima među njima, o političkoj situaciji i zemljopisnim podacima. O putovanju po Dalmaciji Sreznjevskij piše pismo Václavu Hanki na parobrodu odlazeći iz Dalmacije, na putu iz Zadra za Rijeku. Ton njegova pisma od početka je kritičan – neudobno putovanje (loše ceste, nedostatak konja za

jahanje, stare i skupe kočije) i nepouzdanost lokalnog stanovništva odbijali su ga od daljnjih posjeta tom području.

Autor prvih čeških putopisnih tekstova o Dalmaciji napisanih na češkom je Vilém Dušan Lambl (1824–1895). Lambl je bio jedna od značajnih osoba češke domoljubne intelektualne elite od kraja četrdesetih godina 19. stoljeća. Iako je svoj profesionalni život prije svega posvetio medicini, na prijelazu iz tridesetih u četrdesete godine 19. stoljeća aktivno je publicirao, a uglavnom je pratio kulturno-političku situaciju u južnoslavenskim zemljama Austrijske Monarhije. Lambl je vrlo aktivno surađivao s *Národním novinama* tijekom njihova postojanja, što znači od travnja 1848. pa sve do njihove konačne zabrane u siječnju 1850. godine. U svojim člancima o aktualnim događajima na slavenskom jugu, osobito u Hrvatskoj, nije krio veliko divljenje prema hrvatskom banu Josipu Jelačiću.

Lambl je boravio u južnoslavenskim zemljama Monarhije veći dio 1849. godine (ovo mu nije bio prvi posjet tim krajevima), a osim drugih tekstova objavio je u *Národním novinama* u ukupno 34 broja između 19. svibnja 1849. i 6. siječnja 1850. godine (posljednja datirana pisma su iz studenog 1849.) pisma putopisne naravi u kojima govori o svom putovanju od Praga do najjužnijeg dijela Austrijske Monarhije – Boke Kotorske. Prvo pismo nosi datum 13. svibnja 1848. (napisano u austrijskom Linzu), a posljednja su pisma napisana u studenom 1849. godine.

Kao što sam već spomenuo, prije putovanja u Hrvatsku i Dalmaciju 1849. godine, Lambl je već boravio u južnoslavenskim zemljama i bio je vrlo dobro pripremljen za putovanje, kako u smislu poznavanja jezika, tako i u poznavanju povijesti i kulture te aktualnih društveno-političkih događanja u zemljama Zapadnog Balkana. Još prije nego što je krenuo na svoja južnoslavenska putovanja, preveo je putopis Matije Mažuranića *Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839.–40.* (Mažuranić 1845). Bio je upoznat i s prije spomenutim dalmatinskim putopisom Alberta Fortisa što je vidljivo iz jednog od pisama napisanog krajem rujna 1849. godine:

Tako je Fortis, značajni dalmatinski geograf, planinu Dinaru (taložne vapnenačke stijene) proglasio vulkanskom planinom – zašto? – to vjerojatno ni on sam nije znao; kad čuju riječi *vulkanska planina* mnogi ljudi pomisle na raznorazne čudnovatosti, užase i podzemne grmljavine, a možda je Fortis želio proslaviti svoju Dalmaciju ovom posebnosti. Učinio bi pametnije da je samo pričao o onome što zaista zna, a ne da uzalud plaši i straši mirne ljude. (Lambl, 1849: 1057)

O dijelu Lamblova putovanja koji se odnosi na područje Kraljevine Dalmacije izvještavaju pisma objavljena nakon 16. rujna 1849. (pismo napisano na Velebitu datirano je 27. kolovoza 1849), koja su

objavljivana u neredovitim intervalima u 18 brojeva časopisa. Na svom putovanju Vilém Dušan Lambl stigao je u Dalmaciju svladavajući velebitski masiv, za što je iskoristio u to vrijeme relativno novu „austrijsku“ pristupnu cestu zvanu Majstorska. Za putnike iz Srednje Europe, koji nisu htjeli iskoristiti mogućnost dolaska u Dalmaciju ploveći Jadranskim morem, ona je značila bitno pojednostavljenje i ubrzanje puta.

Lambl je o ovom dijelu putovanja napisao i putopisne tekstove „Obrazy z Jihoslowan“ („Slike iz južnoslavenskih zemalja“), koje je 1849. objavio u *Časopisu českého Museuma* (Lambl 1849b). Ondje je u godinama od 1851. do 1854. objavio i druge, uglavnom stručnije tekstove, koji se tiču njegovih saznanja s ovog putovanja, a uglavnom je bila riječ o području medicine (Lambl 1851), dalmatinske flore (Lambl 1852), morskih algi (Lambl 1853) i morske ribe (Lambl 1854).

Sam uvodni odlomak pisma u kojem Lambl opisuje svoj dolazak do Velebita predstavlja Dalmaciju kao opasnu i neciviliziranu zemlju:

Cijeli kraj je tih, nema ničeg živog osim ovaca i koza koje smiono skaču po ostrim stijenama. Ispred njih polako se penju pastiri: nogu omotanih opancima, umno pletenom obućom; svijetloplave gaće, prsluk i kapa jarkocrvene boje, za pojasm puno oštrog i vatrenog oružja, dlakave životinjske kože prebačene preko ramena, kao kod svih dalmatinskih pastira. – Moj kočijaš stao je na mjestu gdje su prije 8 dana hajduci (razbojnici) napali poštansku kočiju, što je čest slučaj na Velebitu. Šesnaest momaka vrebalo je u tamnoj provaliji iz čije su se dubine visoke bukve jedva svojim vrhovima propinjale na cestu. Kondukter je sretno iskočio i sakrio se jer je bilo mračno kao u rogu, hajduci su mislili da su putnici kondukteri i tražili su ključ od škrinje, a kako ga nije bilo, ozlijedili su jednog od njih (časnika Škodnika), drugome su uperili pištolj u prsa, te razbivši škrinju počeli s blagajnom bježati. Tad je u pomoć stigao poštar iz Halana (s vrha Velebita) i krenuo je za hajducima, oteo im je blagajnu koja je još bila potpuno zaključana. Hajduci su se razbježali i dosad se ni o jednom ništa ne zna. Ličani prebacuju krivnju na Dalmatince, a Dalmatinci na Ličane... (Lambl, 1849: 835)

Lambl je svoja putopisna pisma pisao kad je imao 25 godina, pa pomalo iznenađuje da su pisma napisana s takvim pregledom, bistrom ironičnom dikcijom i duhovitošću te osjetljivošću za ljepote dalmatinske prirode, uz istodobnu prirodoslovnu erudiciju. Osim toga, u svakom od pisama izričito ili barem implicitno izražavao je osjećaj bliskosti južnoslavenskom narodu određen idejom slavenske uzajamnosti i suosjećanja prema dalmatinskom narodu – „blizak i na žalost dosad zanemaren narod u ovim krajevima Dalmacije gdje nema niti naseljenosti, niti obrazovanja kao u Češkoj“ (Lambl, 1849: 971). S druge strane, njegov odnos prema Austrijskoj Monarhiji i njemačkoj naciji bio je vrlo kritičan.

Slično kao što je to slučaj u njemačkim putopisnim tekstovima nastalima u ovom razdoblju, koji su u to doba mogli biti poznati u Češkoj, ali o tome nemamo eksplicitne pismene bilješke, i u pismima Griezova i Lambla Dalmacija je prikazana kao zemlja na periferiji, civilizacijski uvelike zaostala za kulturnim i gospodarskim središtem Austrijske Monarhije koje čini trokut označen Bečom, Budimpeštom i, naravno s gledišta autora pisama, posebice Pragom. U slučaju obojice autora također možemo reći da su to kompetentni iskazi o Dalmaciji, upoznati s lokalnom sredinom, jezikom i kulturnim običajima. Dakle, ovo nisu pisma putnika koji prvi put upoznaju stranu zemlju, ne razumiju jezik ili lokalne tradicije. Eduard Griez dugi niz godina živio je u Dalmaciji i obnašao dužnost visokoga austrijskog dužnosnika, Vilém Dušan Lambl dugo se zanimao za južnoslavensku sredinu, znao je lokalni jezik te je proučavao povijest i kulturu Dalmacije. I Griezova i Lamblava pisma izrazito su određena zajedničkim slavenskim interesom češkog i slavenskog dijela dalmatinskog društva. Pogled na dalmatinsko društvo u kojem su se sukobljavali slavenski i talijanski elementi očito je pod utjecajem (osobito kod Lambla) razlika koje su u češkim zemljama dominirale između Čeha i Nijemaca.

Međutim, postoje i značajne razlike između pisama ovih autora. Naravno, potrebno je uzeti u obzir vrijeme nastanka pisama Eduarda Griezova de Ronsea i Vojtěcha Dušana Lambla, a posebno vremenski razmak između njih. Lamblava pisma napisana su odmah nakon revolucionarnih godina 1848/1849, koje je autor pratio s velikim zanimanjem, intenzivno ih proživljavao i o tim događajima izvještavao i kao publicist, posebno o posljedicama tih događaja na južnoslavensko društvo. Eduard Griez napisao je prva pisma, objavljena u *Českoj wčeli*, samo dvanaest godina nakon Bečkog kongresa, kada su mogućnosti oblikovanja dalmatinskog društva (u smislu službene uprave zemlje, obrazovnog sustava, prometne povezanosti teško dostupnoga najjužnijeg kraja države itd.) iz očista središta monarhije bile tek u povojima.

Razlika između dviju korespondencija također je u tome što su Lamblava pisma napisana s namjerom da budu objavljena u *Národním nowinama* i primatelj nije bila privatna osoba ili više osoba, nego češka javnost (osobito njezin domoljubni dio), a Griezova prepiska bila je prije svega privatna i imala je određene primatelje, iako ju je kasnije Chmelenský prilagodio za objavljivanje. Također, Lamblava pisma govore o jednom sedmomjesečnom putovanju iz Praga u Dalmaciju 1849. godine, dok Griezova pisma pripovijedaju o kraćim putovanjima po Dalmaciji tijekom četverogodišnjeg razdoblja u kojemu je Griez radio kao službenik u Dalmaciji.

Temeljna idejna razlika između slike Dalmacije koju nudi Griez i slike koju nudi Lambl leži upravo u gledištu koje je formirano odnosom obojice autora

prema Austrijskoj Monarhiji. Kao što je spomenuto, Griez je bio službenik Austrijske Monarhije, a Lambl je bio njezin oštar kritičar. Iako je obojicu autora povezivao interes za „češku stvar“ i činjenica da su obojica davali prednost dalmatinskom slavenskom stanovništvu pred talijanskim, razlika u vrednovanju uloge i utjecaja Austrijske Monarhije u Dalmaciji očita je i može se pronaći eksplicitno izražena na mnogim mjestima u obje objavljene korespondencije (usp. npr. Griez, 1834d: 101–102 i Lambl, 1849: 965). S obzirom na različita gledišta obojice autora, njihova nam korespondencija pruža raznolike poglede na područje Kraljevine Dalmacije prije 1850. godine.

PUTOPISNI TEKSTOVI O DALMACIJI NAKON 1850. GODINE

U drugoj polovici 19. stoljeća u periodici se postupno počelo pojavljivati više putopisnih tekstova o Dalmaciji, što je više bilo posljedica povećanja nakladničkih mogućnosti nego značajnog povećanja broja putovanja u Dalmaciju, koja postaje omiljeno češko odredište tek na samom kraju 19. stoljeća, a osobito početkom 20. stoljeća.

Kao što sam naveo u uvodu, neki časopisi i novine u 19. stoljeću čak su imali rubrike posvećene putopisnim tekstovima, a žanr putopisa bio je vrlo omiljen. Međutim, iz velikog broja objavljenih putopisnih tekstova u periodici 19. stoljeća može se zaključiti da interes za Dalmacijom tada nije bio velik. Naravno, većina putopisnih tekstova o Dalmaciji nije izvještavao samo o njoj, nego i o zemljama kroz koje su njihovi autori prolazili na putu u Dalmaciju, osobito o „gornjoj“ Hrvatskoj, eventualno o Bosni i Hercegovini ili Crnoj Gori. Istodobno, Dalmacija nije uvijek bila glavnim odredištem putnika, jer su neki išli upravo u Crnu Goru (npr. Josef Holeček).

Prvi putopisni tekst o Dalmaciji koji nije napisan u obliku pisama objavljen je u drugoj polovici 19. stoljeća, a ujedno je i prvi putopis koji uključuje područje Dalmacije. To je „Cesta do Chorvatska, Dalmacie a na Černou Horu, vykonaná na jaře r. 1856“ („Putovanje u Hrvatsku, Dalmaciju i Crnu Goru, izvršeno u proljeće 1856. godine“, Frič 1864). Napisao ga je istaknuti geolog i paleontolog Antonín Frič i objavljen je u *Časopisu českého Museuma* 1864. godine. Frič je u Dalmaciju stigao u svojoj 24. godini, vođen uglavnom prirodoslovnim interesima.

U posljednjoj četvrtini 19. stoljeća u češkim časopisima počele su se pojavljivati različite kraće putopisne crtice i prikazi s područja Dalmacije. Na prijelazu iz sedamdesetih u osamdesete godine Dalmacijom putuju i balkanolog Konstantin Jireček i poznati putnik Josef Wünsch, koji o svojim putovanjima izvještavaju u opsežnijim tekstovima. U slučaju Jirečeka to su tekstovi: „Plavba podél břehův

dalmatinských“ („Plovidba uz dalmatinske obale“, Jireček 1878a), „Přimoří“ („Primorje“, Jireček 1878b), „Dubrovnik“ (Jireček 187b), a kasnije i „Mljet i Ston“ (Jireček 1891).

U slučaju Josefa Wünscha, između ostalog otkrivača izvora Eufrata i Tigrisa, njegovi putopisi o Dalmaciji bili su prilično marginalni zbog širine putopisa koje je objavio, ali predstavljaju i važan doprinos stvaranju češke slike o Dalmaciji u 19. stoljeću. Riječ je o tekstovima „Na březích Kerčinských“ („Na obalama Krke“, Wünsch 1880a), „Split“ (Wünsch 1880b), „Zader“ (Wünsch 1880c) te u književnoj zbirci *Mimochodem. Příhody a nehody z cest (Usput. Zgode i nezgode s putovanja)* uvršteni tekst „Na Delfinu“ (Wünsch 1891).

Godine 1886. u *Osvěti* je objavljen trodijelni putopisni tekst „Z jižní Dalmácie“ („Iz južne Dalmacije“) književnika Josefa Deograta Konráda (Konrád 1886) koji je vršio vojnu službu u Hercegovini i Dalmaciji od 1882. do 1883. godine i koji je također napisao niz prozaičkih tekstova čija je radnja smještena na području Dalmacije.

Krajem stoljeća objavljene su prve dvije knjige putopisnih tekstova, najprije 1895. godine *Cesta po Dalmácii, Černé Hoře a Bosně (Putovanje po Dalmaciji, Crnoj Gori i Bosni)* Josefa Kalisa (Kalis 1895), a dvije godine kasnije *Ku břehům Adrie (Na obale Jadrana)* Jana Třeštíka (Třeštík 1897). Iste godine kad i Třeštíkov knjižni putopis, izlazi u nastavcima u četiri broja časopisa *Vlast'* putopis katoličkog svećenika Františka Reyla „Putovanje po Dalmaciji“ (Reyl 1897), koji ima poučan karakter, i trebao je biti poticaj eventualnim putnicima u Dalmaciju, odnosno njihov vodič za putovanje.

Krajem 19. stoljeća prve putopisne tekstove iz Dalmacije piše značajni folklorist, slikar i književnik Ludvík Kuba (Kuba 1890, Kuba 1899, Kuba 1900). Međutim, najopsežniji putopis „Z dalmatských potulek“ („S dalmatinskih lutanja“) objavljen je u časopisu *Ilustrovaný Svět* 1904. godine i izašao je u nastavcima u 31 broju (Kuba 1904). To je nesumnjivo jedan od najvažnijih putopisnih tekstova o Dalmaciji napisanih u razdoblju koje pratim, tj. od 1815. do 1918. godine. Sadrži mnogo vrijednih podataka o običajima, navikama i kulturi stanovnika ove regije. Od izbora svojih putopisnih tekstova iz Dalmacije, Kuba je 1930-ih godina sastavio knjižnu zbirku *Čtení o Dalmácii. Cesty a studie z roku 1890–1921 (Čitanje o Dalmaciji. Putovanja i studije od 1890–1921)*, Kuba 1936).

Komplet putopisnih tekstova o Dalmaciji objavljenih do 1918. godine dopunjuje i značajno obogaćuje putnica, učiteljica i prevoditeljica Anna Řeháková koja je prva autorica koja je pisala o svom putovanju u ovaj dio Hrvatske. Najprije je 1909. godine objavila putopisni prikaz „Na Korčule“ („Na Korčuli“, Řeháková 1909a) u *Národním listovima*, a u *Ženském listovima* tekst „Odveta gospý Zorky. Obrázek z Dalmácie“ („Osveta gospe Zorke. Slika iz

Dalmacije“; Řeháková 1909b), a sljedeće godine objavljena je knjižna zbirka *Z dalmatského jihu* (*S dalmatinskog juga*, Řeháková 1910). U usporedbi s prethodnim autorima, Řeháková se vidljivije bavi i ženskim pitanjem koje je u prethodnim putopisnim tekstovima uvijek bilo u pozadini autorskih interesa.

Nakon 1918. godine Dalmacija polako postaje vrlo omiljena destinacija ne samo čeških putnika, nego i turista. U vrijeme kad su češke zemlje i Kraljevina Dalmacija bile sastavni dio Austrijske Monarhije „izravne“ su informacije o Dalmaciji prenošene češkoj javnosti prije svega putopisnim tekstovima, pa nakon raspada Austro-Ugarske Dalmacija postaje odredište koje nije problem osobno posjetiti, a informacije o Dalmaciji obilato donose tadašnji mediji, za turiste nastaju vodiči za putovanja i sl.

Ovaj pregled čeških putopisnih tekstova iz Dalmacije koji su bili objavljeni u češkoj periodici ili knjižnim publikacijama do 1918. godine i u kojima se može pratiti nastanak „češke slike Dalmacije“ pilotna je studija kojom započinjem projekt istraživanja čeških putopisa iz Kraljevine Dalmacije. Napisana je nakon opsežnog heurističkog istraživanja jer je većina tekstova, pa čak i nekih autora, danas gotovo zaboravljena.¹⁰

IZVORI

Anonym. 1830. „Poznamenání pp. Předplatitelů na čtvrtý roční běh 1830“, u: *Časopis českého Museum* 4 (1), str. 486–492.

Anonym. 1842. [izvještaj bez naziva], u: *Österreichischer Beobachter* (187), 6. srpnja, str. 840.

Anonym. 1855a. „K životopisu neb. Griez rytíře de Ronse“, u: *Slovenské noviny*, prilog Světozor (49), 28. travnja, str. 36.

Anonym. 1855b. „Zprávy neúřadné“, u: *Slovenské noviny* (66), 9. lipnja, str. 223.

Anonym. 1855c. [izvještaj bez naziva], u: *Lumír* (31), 17. travnja, str. 121.

Anonym. 1869. „Výtržnosti v Dalmácii“, u: *Pražský denník* 4 (285), 15. listopada, str. 1–2.

Anonym. 1871. „Veřejná bezpečnost v Dalmácii“, u: *Nový Pražský Kalendář pro město i pro venkov* 24, ur. Jakub Malý, str. 63–64.

Bahr, Hermann 1910. *Cesta po Dalmácii*. Praha: Dr. R. Brož.

Čelakovský, František Ladislav 1875. *Česká čitací kniha pro druhou třídu nižšího gymnasia*. Praha: B. Tempský, str. 237–249.

Fortis, Alberto 1984. *Put po Dalmaciji*. Zagreb: Globus.

Frič, Antonín 1857. „Zpráva o cestě do Dalmacie“, u: *Živa* 5(1), str. 92–94.

Frič, Antonín 1864. *Cesta do Chorvatska, Dalmacie a na Černou Horu, vykonaná na jaře r. 1856*. Praha: Antonín Renn.

Griez de Ronse, Eduard 1834. „Vyjimky z listů Eduarda Griez de Ronse, psaných z Dalmácie“, u: *Česká wčela* 1(1, 3, 4, 13, 14), str. 3–5, 19–22, 28–29, 99–102, 107–109.

Griez de Ronse, Eduard 1855a. „Obrazy z rakouských Jihoslovan“, u: *Slovenské noviny* 7(46), 21. travnja, prilog Světozor 33.

Griez de Ronse, Eduard 1855b. „K životopisu neb. Griez rytíře de Ronse“, u: *Slovenské noviny* 7(49), 28. travnja, prilog Světozor 35.

Harant z Polžic i Bezdužic, Kryštof 1854. *Cesta z království českého do města Benátek, odtud do Země svaté, země Judské a dále do Egypta*. I. dio. Praha: České museum.

Harant z Polžic i Bezdužic, Kryštof. 1855. *Cesta z království českého do města Benátek, odtud do Země svaté, země Judské a dále do Egypta*. II. dio. Praha: České museum.

Hasištejnský z Lobkovic, Jan 1902. *Putování k svatému hrobu*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

Jireček, Konstantin 1878a. „Plavba podél břehův dalmatinských“, u: *Světozor* 12 (51, 52), str. 628–631, 646–647.

Jireček, Konstantin 1878b. „Přímoří“, u: *Světozor* 12 (1, 2), str. 6–8, 22–23.

Jireček, Konstantin 1879. „Dubrovnik“, u: *Osvěta* 9(1), str. 9–25.

Jireček, Konstantin. 1891. „Mljet a Ston“, u: *Osvěta* 21 (1, 2), str. 4–19, 109–120.

Kalis, Josef 1895. *Cesta po Dalmácii, Černé Hoře a Bosně*. Rychnov nad Kněžnou: Karel Rathouský.

Konrád, Josef D. 1886. „Z jižní Dalmacie“, u: *Osvěta* 16 (10, 11, 12) str. 925–935, 981–996, 1053–1070.

Konrád, Josef D. 1886. „Dalmatský slavík“, u: *Ruch* 8 (11, 12, 13), str. 161–164; 176–180; 198–201.

Křivoústý, Martin 1984. „Cesta z Čech do Jeruzaléma kněze Martina Bakaláře“, u: *Strahovská knihovna. Sborník Památníku národního písemnictví* 18–19. Ur. Jaroslav Kolár. Praha: Památník národního písemnictví, str. 75–94.

Kuba, Ludvík 1890. „Stíny, Dojmy z cest po slovanském jihu“, u: *Hlas národa* 5(11), příloha 12. 1.

Kuba, Ludvík 1899. „Dojmy z Dalmacie“, u: *Slovan-ský přehled* 2, str. 134–142.

Kuba, Ludvík 1900. „Z potulek po Dalmácii“, u: *Květy* 22, str. 24–35, 162–169, 295–304.

Kuba, Ludvík 1903. „Z potulek dalmatských“, u: *Slovan-ský přehled* 6, str. 252–257.

Kuba, Ludvík 1904. „Z dalmatských potulek“, u: *Ilustrovaný Svět* 4 (20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51), str. 465–468, 489–492, 513–515, 537–538, 561–563, 585–587, 609–612, 657–659, 686–688, 712–714, 731–734, 760–763, 778–779, 808–810, 825–826, 849–850, 880–882, 902–904, 922–928, 945–950, 975–976, 993–998, 1022–1024, 1041–1042, 1070–1072,

¹⁰ This article was made possible thanks to targeted funding provided by the Czech Ministry of Education, Youth and Sports for specific research, granted in 2021 to Palacký University Olomouc (IGA_FF_2021_027).

1089–1090, 1120–1122, 1146–1148, 1168–1169, 1190–1191, 1209–1210.

Kuba, Ludvík 1936. *Čtení o Dalmácii. Cesty a studie z roku 1890–1921*. Praha: Družstevní práce.

Lambl, Vilém Dušan 1848. „Jihoslowané“, u: *Národní noviny* 1(130), str. 512.

Lambl, Vilém Dušan 1849a. [pisma su objavljena pod različitim nazivima] u: *Národní noviny* 2(117, 119, 120, 121, 130, 137, 146, 160, 161, 164, 165, 174, 175, 176, 178, 180, 203, 207, 208, 211, 214, 215, 246, 248, 249, 250, 269, 270, 271, 272, 273, 282, 300), str. 467, 476, 480, 483, 520, 545–546, 581–582, 637, 641–642, 653, 657–658, 693–694, 697–698, 701, 707, 715, 806, 819, 823–824, 835–836, 845–846, 850, 965–966, 970–971, 975, 978–979, 1049, 1052–1053, 1057, 1060–1061, 1065, 1097, 2063.

Lambl, Vilém Dušan 1849b. „Obrazy z Jihoslowan“, u: *Časopis českého Musea* 23 (4), str. 1–19.

Lambl, Vilém Dušan 1850a. [pisma su objavljena pod različitim nazivima], u: *Národní noviny* 3 (2, 3, 4, 5), str. 6–7, 10–11, 15, 19–20.

Lambl, Vilém Dušan 1850b. „Zpráva o Černé Hoře a Černohorčích“, u: *Časopis českého Musea* 24 (4), str. 511–540.

Lambl, Vilém Dušan 1851. „Paběrky obsahu lékařského z Jihoslowan“, u: *Časopis českého Musea* 25(2), str. 18–58.

Lambl, Vilém Dušan 1852. „Nástin flory dalmatinské a seznam rostlin podle jmen prstonárodních, která lid slovanský po břehách adriatického moře užívá“, u: *Časopis českého Musea* 26(1, 2), str. 98–115, 41–64.

Lambl, Vilém Dušan 1853. „Řasy Adriatické“, u: *Časopis českého Musea* 27(4), str. 607–629.

Lambl, Vilém Dušan 1854. „Ryby Adriatické“, u: *Časopis českého Musea* 28(4), str. 37–64.

Mažuranić, Matija 1845. *Pohled na Bosnu, čili krátká cesta do oně krajiny, vykonaná r. 1839–40*. Preveo: Vilém Dušan Lambl. Praha: Jaroslav Pospíšil.

Michl, J. W. J. 1839. *Auplný literaturnej létopis čili Obraz slowesnosti w Čechách, na Morawě, w Uhrřjch atd., od léta 1825 až do léta 1837*. Praha: Kronbergerova vdova a Weber.

Palacký, František 1834. „Liternj zprávy“, u: *Časopis českého Museum* 8(1), str. 104.

Prefát z Vlkanova, Oldřich 1947. *Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do Palestyny, tj. do krajiny někdy Židovské, země Svaté, do města Jeruzaléma k Božímu hrobu*. Praha: Vesmír.

Preis, Peter 1841. „Zpráva o Rezianech. Dopisy I. Sreznewského a P. Preisa W. Hankowi“, u: *Časopis českého Museum* 15(3), str. 341–346.

Reyl, František 1897. „Cesta po Dalmácii“, u: *Vlast* 13 (7, 8, 9, 10), str. 661–665, 739–745, 831–835, 925–931.

Řeháková, Anna 1909a. „Na Korčule“, u: *Národní listy* 49(144), 26. svibnja, str. 1.

Řeháková, Anna 1909b. „Odveta gospy Zorky. Obrázek z Dalmácie“, u: *Ženské listy* 37(11), str. 226–229.

Řeháková, Anna 1910. *Z dalmatského jihu*. Čáslav: Jos. Frengl.

Srezněvskij, Izmail 1841a. „Zprávy o literatuře Illyrských Slowanův. Dopis I. Sreznewského W. Hankowi“, u: *Časopis českého Museum* 15(2), str. 224–234.

Srezněvskij, Izmail 1841b. „Zprávy z Illyrských Slowan. Dopis J. Sreznewského k W. Hankowi“, u: *Časopis českého Museum* 15(4), str. 468–475.

Srezněvskij, Izmail 1842a. „Zprávy z illyrských Slowan. Dopis I. Sreznewského k W. Hankowi“, u: *Časopis českého Museum* 16(1), str. 142–147.

Srezněvskij, Izmail 1842b. „Černohoří. Popis Izmaila Sreznewského w listech k W. Hankowi“, u: *Časopis českého Museum* 16(2), str. 289–300.

Šafařík, Pavel Josef 1834. „Liternj zprávy“, u: *Časopis českého Museum* 8(1), str. 103–116.

Šafařík, Pavel Josef 1838. „Bibliografický přehled sbírek Slovanských národních písní“, u: *Časopis českého Museum* 12(4), str. 553.

Třeštík, Jan 1897. *Ku břehům Adrie*. Praha: J. Otto.

Wünsch, Josef 1880a. „Na březích Kerčinyých“, u: *Květy* 2(7), str. 42–54

Wünsch, Josef 1880b. „Split“, u: *Květy* 3(1, 2), str. 111–118, 151–157.

Wünsch, Josef 1880c. „Zader“, u: *Lumír: časopis zábavný a poučný* 8(34), str. 533–537.

Wünsch, Josef 1891. „Na Delfinu“, u: *Mimochodem. Příhody a nehody z cest*. Praha: České knihkupectví a antikvariát Dra Frant. Bačkovského, str. 74–90.

LITERATURA

Bílý, František (ur.) 1910. *Korrespondence a zápisky Frant. Ladislava Čelakovského*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

Bílý, František – Černý, Václav (ur.) 1935. *Korespondence a zápisky Frant. Ladislava Čelakovského 2*. Praha: ČAVU.

Binková, Simona – Polišínský, Josef (ur.) 1989. *Česká touha cestovatelská. Cestopisy, deníky a listy ze 17. století*. Praha: Odeon.

Borovička, Michael 2010. *Cestovatelství*. Praha – Litomyšl: Paseka.

Faktorová, Veronika 2012: *Mezi poznáním a imaginací. Podoby obrozenského cestopisu*. Praha: ARSCL.

Kolár, Jaroslav 1984: „České znění Cesty do Jeruzaléma Martina Křivoústého“, u: *Strahovská knihovna. Sborník Památníku národního písemnictví 18–19*. Ur. Jaroslav Kolár. Praha: Památník národního písemnictví, str. 67–74.

Malý, Jakub (ur.) 1884. *Stručný všeobecný slovník věcný*. Dio VIII. Praha: I. L. Kober.

Pederin, Ivan 1989. *Njemački putopisi po Dalmaciji*. Split: Logos.

-r- 1892. „Dojmy J. J. Srezněvského při pobytu v Praze r. 1840“, u: *Národní listy* 32(325, 331, 332), str. 1–2, 1–2, 1–2.

Rozhoň, Vladimír 2005. *Čeští cestovatelé a obraz zámoří v české společnosti*. Praha: Nakladatelství Aleš Skřivan ml.

Rotković, Radoslav 2011. „Njogoš i Hrvati“, u: *Njogoš i Hrvati*. Ur. Radoslav Rotković – Jelena Đurović. Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, str. 3–65.

Šimunković, Ljerka (ur.) 2010./2011. *Kronika splitske gimnazije od ljeta Gospodnjega 1817./18. do godine 1866./67*. Građa i prilozí za povijest Dalmacije 23. Split: Državni arhiv u Splitu.

Trogrlić, Marko – Šetić, Nevio 2015. *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*. Zagreb: Leykam International.

SUMMARY

CZECH TRAVELOGUES ABOUT THE KINGDOM OF DALMATIA

The paper deals with Czech travelogues about Dalmatia, especially during the period of the “long” nineteenth century. It is an original panoramic study, which marks the beginning of the author's extensive research devoted to Czech travelogue writing about the Kingdom of Dalmatia, the majority of which has remained buried in the contemporary press of the

time, and has not been republished or received attention in scholarly literature. The travelogues about Dalmatia nevertheless represent a valuable source of information for an investigation into the “Czech image of Dalmatia”, and therefore also into intercultural contact in the nineteenth century. The contribution thus presents the results of a heuristic study of contemporary sources.

Key words: Dalmatia, Czech travelogues, travelling, the nineteenth century, Czech-Croatian relations